

Langó Péter

A Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagának kutatása mint nemzeti régészet

Kutatástörténeti áttekintés

„Senki sem találta még fel azt az eljárást, mellyel függetleníteni lehetne a tudóst az őt körülvevő környezettől, attól a tényről, hogy tudatosan vagy öntudatlanul egy bizonyos társadalmi kaszthoz tartozik, vagy a világról alkotott elképzeléseitől, vagy társadalmi helyzetétől, vagy éppenséggel attól, hogy egy adott társadalom tagjaként éli mindennapjait. Ezek a tényezők mind jelen vannak a munkájában, még akkor is, ha jó szándékúan igyekszik megőrizni függetlenségét, s megpróbál túllépni előítéletein, és megkísérlí távol tartani magát a hétköznapiok kíméletet nem ismerő kötöttségeitől.”¹

Sok nép korai története, etnogenezise meghatározó szerepet tölt be az adott nép történelmi tudatának alakulásában.² A származástudat kérdése gyakran különböző politikai nézetekkel is kapcsolatba került. Az eredettudat nem egyszer teljesen fiktív elemeket is tartalmazott, melyek egy-egy csoport politikai törekvéseit és az annak szolgálatába állított érvrendszer erősítését voltak hivatva biztosítani.³ Ez a gyakorlat tetten érhető a magyar történeti tudat alakulása esetében is. Az államalapítás, a magyar honfoglalás és az ezt megelőző időszak eseményeinek megítélése számos esetben összekapcsolódott aktuálpolitikai szempontokkal. E kölcsönhatás nyilvánvalóan kétoldalú volt: az eszmeáramlatok ugyanúgy táplálták és befolyásolták a tudományos magyarázatokat, mint ahogy merítették is belőlük.⁴ Jelen tanulmány a régészet felől kívánja megvizsgálni azt a kérdést, hogy mennyiben tekinthető egy olyan – a magyar nemzeti önmeghatározás szempontjából kiemelkedő jelentőségű – időszak, mint a magyar honfoglalás és a 10. századi Kárpát-medence története, a kutatás különböző időszakában a politikai

¹ Edward W. Said: *Orientalizmus*. Európa Kiadó, Budapest, 2000.

² Róna-Tas 1995: 131–134. A származástudat szerepe a későbbi korok eseményeire Európában sem minden nemzetállam történetírásában és politikájában bírt kiemelkedő jelentőséggel (Bálint 1997: 8.); azonban Kelet-Európa legtöbb országában kitüntetett figyelmet kapott a társadalomtól az „államalkotó” nemzet őstörténete. (Jones 1997; Kohl–Fawcett 1995.)

³ Ilyen volt többek között Közép-Európában a szarmata–lengyel, az etruszk–szlovén és a dáko–román kontinuitás elmélete mellett a szkíta–hun–magyar rokonság is. A 18–19. századi magyar mítoszteremtés jó példáját nyújtja: Kerényi 2004. A folyamat általános vonásairól: Kohl–Fawcett 1995: 4–6.

⁴ László 1993.

eszméktől függetlennek? A dolgozat nem tér ki e diszciplína tudományos keretein kívül eső elképzelésekre és nem foglalkozik azokkal a kutatókkal sem, akik szakmailag megalapozatlan, a szaktudomány képviselői által mindenkor elutasított elméletekkel álltak elő.⁵

A magyar honfoglalásra már a 18–19. századi történetírás is úgy tekintett, mint a nemzeti történelem kiemelkedő sorsfordulójára.⁶ A magyar etnogenezis vizsgálatakor meghatározó volt a középkori krónikás hagyományokon alapuló nemesi szemlélet. E szemlélet alapján a honfoglalás jogosságát igazolta Árpád magyarjainak katonai ereje (vagyis hogy képesek voltak a foglalás végrehajtására), valamint a magyarságnak a „szkíta elődökre” történő visszavetítése által nyert – e területre vonatkozó – vélt ősisége. A 18. század végén és a 19. században a legtöbb történész és társadalomfilozófus a nemzeti eszme terjesztője volt. A kor romantikus látásmódjából adódóan a kutatók „a nemzeti múlt alakjainak hősiességét dicsőítve saját koruk politikai céljait igyekeztek történetileg igazolni”.⁷ A magyar tudományos életben ekkor megjelenő, romantikus történetírás és irodalom is kiemelt jelentőséget tulajdonított ennek az időszaknak.⁸ A téma iránti érdeklődést és a nemzeti szempont mindenáron való érvényesítését jelzi a kor neves tudósa, Horvát István által vallott pánmagyar elképzelés, melyet már kortársai is romantikus túlzásként értékelték.⁹

A 10. század régészeti kutatását alapvetően meghatározta a történelmi tér, melybe a kor régészeti leletanyagát elhelyezve meghúzták az egyes (népekhez sorolt) régészeti kultúrák kiterjedését. Glatz Ferenc joggal hangsúlyozta a régió történelmi kutatásáról adott áttekintésében, hogy: „A térség történetírásai – amióta modern történetírás létezik – a nemzetállami célok foglyai. Két okkal magyarázható mindez. Az egyik ok: a modern európai történetírás nemzetállami céljainak átvétele. A másik ok: a közép-kelet-európai politikai fejlődésben a nemzetállami szempontok máig erősek”.¹⁰ A honfoglaló magyarság kapcsán a régészet szűkebb régiója az a terület lett, amelyre a 10. században újonnan megjelenő anyagi kultúra kiterjedt. E területet mindig a természetes földrajzi határok nyomán írták le a kutatók azt feltételezve, hogy a honfoglalás lezárulását követően a Kárpát-medence teljes területére kiterjedt a magyar törzsszövetség fennhatósága. A történészek az Árpád-kori Magyar Királyságnak a forrásokból ismert határait vették alapul és vetítették azt vissza a korábbi időszakra (sokszor egészen az Avar Fejedelemség idejéig).¹¹ A források alapján bizonyos, hogy a magyar törzsszövetség a Kárpát-medence központi területét két szakasz-

⁵ Ide sorolható a sumér–magyar rokonság elmélete, melynek kritikai összefoglalására részletesebben lásd Komoróczy 1976; Erdélyi 1989; Rédei 1998: 85–106; Hegedűs 2003: 138–147.

⁶ Vékony 2002: 22–31.

⁷ Conversi 1995: 85. Vö. Ring 2004: 143–153.

⁸ Domokos 1990: 45–101.

⁹ Horvát 1825. Kritikájára vonatkozóan: Zsirai 1943: 270.

¹⁰ Glatz 2001: 97–98.

¹¹ Györffy 1977: 196–197. A természeti határok fogalmának tropikus használatára vonatkozólag: Boia 1993–1994: 10–12.

ban foglalta el.¹² A Duna, az írott források szerint, csak rövid ideig képezett olyan határvonalat, mint korábban a frank uralom, vagy a Római Birodalom fennállása alatt.¹³ A magyarok a folyó mindkét partját birtokukba vették, és a 10. század jelentős részében az uralmuk kiterjedt a Duna-medence nyugati zónájára, egészen az Ennsig.¹⁴ Északon a befolyási övezet határa a Kárpátokon túl, a San folyó völgyéig tarthatott.¹⁵ Keleten a Déli-Kárpátok és a Keleti-Kárpátok,¹⁶ délen valószínűleg a Száva és a Duna folyó jelentette a magyar szállás-terület határát.¹⁷

Dienes István és Bóna István kutatásai arra figyelmeztetnek, hogy a korai magyar fejedelemségnek a pontos földrajzi határa csak nehezen jelölhető ki.¹⁸ A határok megállapítását nehezíti, hogy azok – a katonai erőviszonyok miatt – többször változhattak.¹⁹ Nem tudjuk, hogy létezett-e a korai időszakban gyeprü, miként azt a történeti munkák elképzelték, vagy csak később alakult ki, és csupán egy – a természetes földrajzi határok fogalmához hasonló – történeti toposzról van szó.²⁰ További problémát jelent, hogy nem ismerjük a 10. századi steppéről beköltöző magyaroknak a földrajzi területhez való viszonyát. A steppei analógiák alapján felmerülhet annak a lehetősége is, hogy a 10. században a magyarok számára nem is volt különösen fontos a határ elhelyezkedése, hanem csak azon közösségek helyzete számított, akik a magyar hatalmi státust elfogadták.²¹ Mára nyilvánvalóvá vált, hogy a régészeti leletek alapján nem húzhatóak meg ezek a határok, hiszen a leletek vizsgálata során nem zárhatóak ki azok terjedésében sem a divatjelenségek, sem az akkulturáció lehetősége.²² A határzónák vizsgálata is egyre nagyobb figyelmet kapott a történeti, majd ezen keresztül a régészeti kutatásban.²³ A frontier-zónák kutatása azért is bírt kiemelkedő jelentőséggel, mert nyilvánvalóvá vált e területek kulturális közvetítő szerepe. Két eltérő entitású csoport közti átmeneti terület régészeti vizsgálata fontos eredményekkel szolgálhat, mert nem csak a „tárgyak elterjedésére”, hanem azokon keresztül a kulturális kapcsolatokra is rávilágíthat; feltéve, hogy a kutatás olyan területként kezeli ezeket a zónákat, mint amik összekötik, s nem elválasztják egymástól a vizsgált régiókat.

¹² Bóna 2000: 33–35.

¹³ Szőke 1994: 168–194; Szőke 2004.

¹⁴ Bóna 2000: 36.

¹⁵ Koperski–Parczewski 1978; Koperski 1996; Fodor 1996: 437–439.

¹⁶ Bóna 1986; Bóna 2001; Benkő 2001.

¹⁷ Kiss 1973; Bálint 1991: 182–184; Bóna 2001: 71. A történeti interpretációk alapján a korabeli szállás-terület és a befolyási övezet határa nem fedte egymást, az utóbbi számos ponton túlnyúlt a szállás-területen. A 10. századi bajor–magyar határzóna leleteivel kapcsolatban lásd még: Fodor 1997b.

¹⁸ Dienes 1972: 25–26.

¹⁹ Bóna 2000: 25–28, 33–37, 70–71, 76–82.

²⁰ Vékony 1983; Bóna 2000: 42; Szőke 2004: 181.

²¹ Tagányi 1913; Vékony 1983; Dobrovits 2001.

²² Jones 1997: 119–126.

²³ Stephenson 2000; Berend 2001: 6–17; Shepard 2002.

A 10. századi Kárpát-medence emlékanyagára vetítve mindezt: nem egymástól élesen elkülönülő kultúrákkal magyarázható az átmeneti határterületek emlékanyaga, hanem azzal, hogy a politikai elit – a források alapján – nem várta el a helyben talált lakosságtól a teljes és végleges integrációt, így – leginkább a peremterületeken – zavartalanul kialakulhatott egy olyan többes identitás, ami a nyelvi elkülönülés ellenére azonos anyagi kultúrával, hasonló temetkezési szokásokkal jellemezhető.²⁴ E sokrétű és árnyalt megközelítés kialakulását azonban számos korábbi elképzelés előzte meg, melyek általában a 19–20. század vegyes nemzetiségű területeinek régészeti leletanyagával kapcsolatos interpretációkra építve próbálták meg elkülöníteni a 10. századi népcsoportokat.

A 19. SZÁZAD RÉGÉSZETI KUTATÁSA: A HONFOGLALÓ MAGYAR EMLÉKANYAG FELISMERÉSE

A 10. századi magyar régiségekkel foglalkozó reformkori tudósok gondolkodását alapvetően áthatotta a *natio Hungarica*-hoz való tartozás tudata. A korabeli kutatók alapvető célja a „nemes magyar nemzet” korai történetének megismerése és emlékeinek bemutatása volt. A kor nemzeti eszménye és a 19. század első felében kialakuló törekvés a nemzet múltjára vonatkozó történelmi források összegyűjtésére nagyban elősegítette a 10. századi magyar régiségek felismerését.²⁵ Az első, honfoglalás kori magyarsághoz kötött sír,²⁶ a benepusztai lelet 1834-es előkerülését követően éppen e törekvések biztosítottak a később megtalált leleteknek nagyobb figyelmet.²⁷ A korabeli szemlélet másik meghatározó tényezője volt az évszázadok óta folyamatosan létező és a 18. században még inkább megerősödő magyar nemesi (laterális) nemzetszemlélet.²⁸ E látásmód, s ezen belül a nemes honfoglalók eszménye áthatotta a korai történeti – s ezáltal a régészeti – kutatást.²⁹

A régészet a kor antikváriusi szemléletéből adódóan kuriózumnak számított, így – ellentétben a történeti munkákkal – a régészeti tanulmányok szerepe a nemzeti történetírás tradicionális eszményeinek bemutatásában nem volt kiemelkedő. A 19. század első felében megerősödő nemzeti identitáskeresés

²⁴ Adott esetben egy-egy a viseletben tükröződő divatjelenség olyan területen is elterjedhetett, amely messze kívül esik a magyar törzsszövetség politikai fennhatóságán. Vö. Miletic 1963.

²⁵ Horch 1986: 63–65; Szegedy-Maszák 1986: 145–146.

²⁶ Jankovich 1835.

²⁷ Szerelmey 1847: 4–5.

²⁸ E szemlélet alapjait már a Werbőczy István által szerkesztett *Tripartitum* néven ismert szokásjogkönyv is rögzítette: Werbőczy 1990/I, III: 64–67. Vö. Suppan 1993: 361; Fodor 1997a: 30; Chmel 2001: 64–65; Ring 2004: 110–117. A laterális etnikai szemléletről: Smith 1989: 348–350.

²⁹ Ezt mutatja a Bencsik Mihály jogászprofesszor és Ján Baltazár Magin dubnicei teológus vitája. Bencsik azzal az indokkal kívánta kizárni Trencsén vármegye szlovák anyanyelvű lakosságát a *natio Hungarica* köréből, mivel „nem magyar származásúak, hanem Svatopluk népének az utódai, akiket a magyarokkal folytatott harcban leigáztak”. Ring 2004: 130. Vö. még Lipták 2000: 52–53, 68–69. A szlávok korai történetére vonatkozó általános korabeli elképzelésekről lásd még Mérey 1993: 132.

természetesen jelen volt bizonyos mértékig ezekben a munkákban is, hiszen a régiségek iránt érdeklődő kutatókra hatott a kor romantikus nemzetszemlélete. Ezt mutatja Jankovich Miklós,³⁰ Jerney János és Érdy János személyes példája is.³¹ Érdy hazafias szemléletét jellemzi az a történet, amiről méltatói mindig megemlékeztek, s amit – valószínűleg – ő maga is gyakran hangoztatott. Theodor Mommsen pesti látogatásakor „Érdyben eredeti hún-magyar fajt vélt látni, és megütődött, midőn néhai nagy emlékezetű b. Eötvös József elnökünkötől Érdynek eredetéről és előbbi ősi német nevééről értesült”.³²

A kiegyezés nyomán rendeződött Magyarország közjogi helyzete. A politikai esemény létrejöttét számos külső és belső ok előremozdította. A belső okok közül az egyik akut kérdésnek számított a Habsburg-területeken élő nemzetségek önállósuló nemzeti törekvéseinek kezelése. A nemzetségek törekvéseinek megítélését magyar oldalról már hosszú ideje a *natio Hungarica* gondolkörében fogant xenofób érzelmek határozták meg,³³ melyeket befolyásolt a romantika korától általánosan elfogadott feltételezés a kulturális viszonylagosság létezéséről.³⁴ A reformkorban megszilárduló magyar nyelvi egység³⁵ és az elvesztett nemzeti függetlenség után³⁶ a kiegyezést követően az egységes állam prioritását szem előtt tartó magyar politikai elit súlyt helyezett a történetírásra és azon keresztül a „nemzeti múlt újrafelfedezésére”.³⁷ Ez a folyamat megfigyelhető volt a korabeli Európa más államaiban is,³⁸ a 19. századi pozitívista szemléletből kiinduló kutatók úgy vélték, hogy a régészet nagy mértékben hozzájárulhat a nemzeti történelem korai kereteinek a megismeréséhez.³⁹

A korszak kutatási irányvonalait leginkább az úgynevezett „ugor-török háború” szemlélteti, ami nem csak a magyar nyelv eredetét tisztázta, de egyben rámutatott arra is, hogy – a herderi nyelvi-kulturális alapokon nyugvó nemzetfogalom gondolatrendszerében – a nemzeti mítoszképzés függetlenedett a tudományos eredményektől. A vita a közvélemény szemében a körül forgott, hogy a magyarság a „halszágú szegény finnugorokkal”, vagy a „magas túráni kultúrákkal” rokon nemzetség-e? S mindeközben a „vitának érdemleges tétje nem is volt”.⁴⁰ A vitában – amint arra Fodor István rámutatott – megjelent a korabeli darwinista gondolkodás is, hiszen a kor kutatói „ismerték Reguly Antal híradásait a 19. század közepén nyomorúságos, primitív körülmények közt tengődő obigurokról (vogulokról, osztjákokról), akinek nyelve legközelebb áll a miénkhez

³⁰ Nagy 1985.

³¹ Jerney 1851; Péter 1988.

³² Nagy 1873: 19.

³³ Szarka 1991; Suppan 1993: 361–362; Ring 2004: 124–153.

³⁴ Szegedy-Maszák 1986: 147–148.

³⁵ A nyelvi hivatkozások fontosságára vonatkozólag: Calhoun 1993: 226–230.

³⁶ Gergely 2004.

³⁷ Smith 1989: 357–364. Vö. Kiss 2004.

³⁸ Brather 2000.

³⁹ Kohl–Fawcett 1995: 12–13; Díaz-Andreu 1995: 54.

⁴⁰ Bálint 1997: 14. A vitának az őstörténeti kutatásra gyakorolt hatásáról: Pusztai 1977: 92–107.

[magyarokéhoz – L.P.], s elképzelhetetlennek tartották, hogy a mi őseink ilyen állapotban élhettek volna valaha is”.⁴¹ A kor kiemelkedő kutatói – köztük a 19. század jelentős, magyar középkorral foglalkozó történészei Marczali Henrik és Pauler Gyula – és jelentős közéleti személyiségei – mint Arany János, Vajda János és Jókai Mór – egyaránt a Vámbéry Ármin által hirdetett török rokonság pártját fogták.⁴² A régészetet a vitában résztvevők – joggal – nem tekintették olyan önálló, új eredményekkel bíró tudományterületnek, amely befolyásolta volna a felmerült – alapvetően nyelvészeti – kérdések eldöntését. A vita során az „Attila ős apaságába szerelmes táblabíró”-világ⁴³ és a műveltebb magyar érzelmű középosztály egyaránt elutasította a finnugor elméletet.⁴⁴ A nemzeti érzelmű közvéleményben – valószínűleg részben abból adódóan, hogy „a magyarokról, a magyar nyelvről, a magyar nyelv eredetéről Magyarországon, Budapesten, az Akadémián is, valamint a sajtó hasábjain többnyire nem magyar származású tudósok vitatkoztak s mondták ki a döntő szót”⁴⁵ – kitapintható volt egyfajta fenntartás, amely a korábbi időszak mítoszainak kedvezett.

A korabeli magyar archaeológusok közül egyedül Pulszky Ferenc munkáit követték nyomon a szélesebb tudományos közéletben, szerzőjük politikai súlya és a magyar kulturális életben betöltött szerepe miatt.⁴⁶ Pulszky, aki ekkoriban a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója is volt, politikus és kiemelkedő közéleti személy, lelkes híve volt a vele rokoni és baráti kapcsolatokat is ápoló Vámbéry Ármin által hangsúlyozott török elméletnek. Ezt mutatják Pulszky régészeti írásai is, ahol a magyarokat, mint hódító „turáni”⁴⁷ gazdag lovas nemeseket jellemezte.⁴⁸ A munkáiban megjelenő nemesi nemzettudat eszméje beleillik a „dicső honfoglalásról” és az „ezeréves magyar államiságról” kialakított nemzeti mitológiába.⁴⁹ A Pulszky által megrajzolt történelmi és régészeti kép azonban nem jelentette azt, hogy akár ő, akár kortársai kimondottan nacionalista szemléletűek lettek volna. Jól példázza ezt pályatársának és barátjának Henszlmann Imrének egy története, amelyet éppen a Pulszky tiszteletére kiadott ünnepi kötetben írt le: „hogymidőn egykor az akademia archaeologiai bizottságának ülésén Mátray magyarosan chauvinkodott, Toldy Ferenc körültekintve így nyilatkozott: »kilenczen vagyunk, eredetileg és illetőleg jelenleg is: én Tholdy quondam Schedel, Arányi, quondam Lossteiner, Érdy, quondam Luczenbacher, Henszlmann, Mátray, quondam Rothkrepf, Romer, Stummer, Wenczel; valamennyi tiszta Árpádverű magyar; elnökünk, Kubinyi Ágoston pedig tót eredetű: van tehát mit chauvinkednünk!»”⁵⁰

⁴¹ Fodor 1997a: 29.

⁴² Domokos 1990: 103–128; Fodor 1997a: 31–32; Vékony 2002: 32–33.

⁴³ Jókai 1975: No. 104.

⁴⁴ Domokos 1990: 109; Hegedűs 2003: 148–149.

⁴⁵ Domokos 1990: 109.

⁴⁶ Korek 1988; Csorba 1997.

⁴⁷ Domokos 1990: 119.

⁴⁸ Pulszky 1891: 3. Vö. Bóna 1997: 346; Fodor 1997a: 34.

⁴⁹ Basics 1996.

⁵⁰ Henszlmann 1884: 11.

Az 1896-ban a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójára rendezett ünnepségsorozat,⁵¹ s a millennium kapcsán kiadott munkák és művészeti alkotások⁵² – köztük a Millenniumi emlékmű⁵³ – beleillettek a 19. század Európájában általános múltértelmezés vonulatába.⁵⁴ A régészet mint a honfoglalás eseményét tárgyakkal illusztrálni tudó segédtudomány is lehetőségeket kapott a „millennium évében”, ekkor jelent meg az első részletes régészeti összefoglalás a korszak emlékeiről Hampel József tollából.⁵⁵ Hampel a kortárs történészek által használt, gyakran patetikus – erős túlzásokat is tartalmazó – nemzeti stílustól eltérően⁵⁶ visszafogottan csak a tárgyi emlékanyagra koncentrált. Később a régészeti leleteket átcsoportosítva a szegényes temetkezéseket a szlávokhoz, míg a lovas, lószerszámos, fegyvermellékletes, valamint gazdagabb, nemesfém tárgyakat is tartalmazó sírokat a magyarokhoz kötötte.⁵⁷ Munkája megerősítette a korabeli történeti összefoglalásokban is meglévő, „diadalmas és gazdag honfoglaló magyarság” – evolucionista hatásoktól sem mentes – képét, elősegítve a nacionalista szemléletű magyarázatokat.⁵⁸

Az Európában ekkoriban népszerű, tudományos megítélésen túlmutató elképzelések nem gyakoroltak különösebb hatást a honfoglalás kori régészetre. Így például a korabeli szociálintropológiai megfontolások⁵⁹ és a politikai szempontok még leginkább Nagy Géza munkáiban fedezhetők fel.⁶⁰ A karakán kutató politikai állásfoglalásai – amelyek gyakran nem támogatták karrierjét – azonban az ő esetében sem a szaktanulmányokban, hanem inkább a hírlapi cikkekben kaptak helyet.⁶¹ A kor többi kiemelkedő régészeti kutatója esetében még ennyire sem érhető tetten a politikai vagy ideológiai véleménynyilvánítás. A magyar politikai elit pánszlávizmussal ellentétes szemlélete is csak áttételesen (a szegényes mellékletű sírok szláv szolgaréteggént való azonosítása révén) jelent

⁵¹ Kőváry 1897; Niederhauser 1996; Gerő 2004: 182–189.

⁵² Thaly 1898: 7–13; Lipták 2000: 247–260; Kovács 2004: 9–10.

⁵³ Gerő 1990; Marosi 1996: 1028–1029.

⁵⁴ Brather 2000; Brather 2004: 19–22.

⁵⁵ Hampel 1896.

⁵⁶ Jó példa a kor történelmi túlzásaira az, amit az 1895-ben megjelent millenniumi összefoglalás bevezetőjében Vaszary Kolos Árpád vezér és a honfoglaló magyarok küldetéséről írt: „Világ-részünkben melyik az a nemzet, bármily hatalmas volt legyen is, mely mienkhez hasonló ezer éves multtal bír?! Hellas, a műveltség hazája, nem élt ezer évig. Róma, a világ eddigelé leghatalmasabbnak ismert állama, alig nyolczszáz éves fönnállásakor, Augustus halála után már haldokolni kezdett. Egyes nagy császárai úgy tűntek föl, mint az agoniában fellobbanó végső életerő jelenségei! És nemzetünk? Az ezer év folyamán nem hogy meg nem öregedett, ellenkezőleg ifju erővel halad a második ezredév hajnalán előre!” (Vaszary 1895: 10.) A magyar honfoglalókat a történész Marczali Henrik így jellemezte: „Hetyke, délczeg, duhajkodni szerető legények, egykedvű, az élet minden próbáját elviselő férfiak, teljes bizalommal eltelve saját testi erejük és ügyességök iránt, épen oly fáradhatatlanok, ha szenvedélyök hajtja, mint a mily tehetetlenek heverésben, ételben és italban, ha arra kerül a sor.” (Marczali 1895: 56.)

⁵⁷ Hampel 1907.

⁵⁸ Hampel 1907: 9–25.

⁵⁹ Tringham 1974.

⁶⁰ Példa erre Nagy 1902: 21.

⁶¹ Gedai 1968.

meg a munkákban.⁶² A korabeli eszmeáramlatok és ezek politikai háttere ugyanakkor közvetve éreztették a hatásukat e területen. Ilyennek tekinthető például, egyes népek, népcsoportok és azok értékeinek hangsúlyozása az elnyomott csoportokkal szemben, vagy a katonai erő adta legitimáció kiemelése.⁶³ A szakkönyvekben, tanulmányokban használt – ma sokszor pejoratív konnotációval kiemelt – néhány ilyen eszmeáramlathoz kapcsolódó sztereotípiát a 19. század végén általánosan elfogadott fordulatnak számított ugyan, de a tudományos elképzelések mindig előtérben maradtak.⁶⁴

A magyar őstörténet kutatásban a 19–20. század fordulóját követően népszerűbbé vált a turanizmus.⁶⁵ Ez az elképzelés, amely a magyarságot a korai lovas török nomádokkal rokonította, egy közös őshazát (Turánt) feltételezve leginkább a pánszlávizmus ellensúlyozását jelentette, az elképzelés azonban – látens módon – mindig a háttérbe maradt, s azok a kutatók sem érveltek mellette, akik rokonszenveztek a gondolatmenettel.⁶⁶ A turanizmus később – más őstörténeti „csodabogarakhoz” hasonlóan – a tudományos szemléletet nélkülöző területeken vált népszerűvé.⁶⁷

A 10. századi régészeti leletek megítélése ugyanebben az időszakban, a magyar kutatás szemléletéhez hasonlóan, a Monarchia szláv és román nemzetiségű részein, valamint a szomszédos államokban is nemzeti célokat szolgáltak. A szláv és román anyanyelvű nemzetiségek értelmiségi vezetői a magyar állami politikában látták nemzeti fejlődésük gátját,⁶⁸ ezért a körükben kialakuló integratív, nemzetépítő nacionalizmus⁶⁹ a kijelölt emancipációs törekvések szolgálatába állította a régészetet.⁷⁰

A törekvéseiknek szellemi téren hangot adó patrióta érzelmű nemzetiségi értelmiség igyekezett mindinkább elszakadni a magyarságtól.⁷¹ Úgy érezték, hogy a magyar politika gátolja az adott népcsoportok nemzeti emancipációját és azt a saját asszimilációs törekvéseihez köti. A nagyobb nemzeti önállóság eszméje számos, egy irányba mutató forrásból táplálkozva hatott e csoportok történelmi tudatára és őstörténeti koncepcióira.⁷² Ezek hatására védekező mechanizmusként

⁶² A korabeli pánszlávellenes magatartással kapcsolatban lásd: Thaly 1898: 7–13; Rátz 1941: 195–226; Hamberger 2001b: 32–33, Hamberger 2004: 78–81; Kovács 2004: 9–10.

⁶³ Trigger 1995: 267–268; Kaiser 1995: 101–103.

⁶⁴ A 19. század végi magyar tanulmányokban a szlávokkal kapcsolatos negatív megjegyzések a korabeli sztereotípiák közé sorolhatók, melyek nem a régészet termékei, (vö. Hamberger 2004: 80.) így ezeknek a szövegrészeknek a számos esetben tapasztalt, a mai tudományos nyelvvezetellel és fogalomrendszerrel való ütköztetése torz képet nyújthat. Vö. Trigger 1995: 268–269.

⁶⁵ Alois 1917; Kincses Nagy 1991; Farkas 1993; Рагобыльская 2001.

⁶⁶ Nagy 1901.

⁶⁷ Zsirai 1943; Kincses Nagy 1991.

⁶⁸ Niederhauser 1995ba: 15; Niederhauser 1996; Benkó 1995: 1416–1417; Romsics 1998: 88–97; Hamberger 2004: 79–80.

⁶⁹ Glatz 1993: 169–170.

⁷⁰ A folyamat általános jellegére vonatkozóan: Conversi 1995: 85; Kohl–Fawcett 1995; Díaz-Andreu 1995: 54.

⁷¹ Hamberger 2001b: 32–34; Chmel 2001: 64.

⁷² Glatz 2001: 99–100.

jelent meg a magyar – nemesi – értékrendtől való elzárkózás és a – területi egyezés miatti – közös történelem elutasítása. Ezek a népcsoportok már ekkor olyan saját őstörténetet igyekeztek kialakítani – nem egy esetben konstruálni – maguknak, amely nem volt azonos a Magyar Királyság történetével. Az őstörténet és a szlávok korai története pedig fontos szerepet játszott az önálló történeti identitás megeremtésében; a magyar államalkotás erőszakos jellegének bizonyításával akarták hangsúlyozni a politikai-nemzeti jogaik érvényességét.⁷³ A pánszlávizmus első megjelenése a történetírásban a 19. század első felére tehető, és Šafarik, valamint Palacky munkáihoz kötődik.⁷⁴ A század második felében egyre erősödő pánszláv történetírás mellett,⁷⁵ párhuzamosan a magyar köztudatban egyre erősödő török–magyar testvériséggel (turánizmussal), megjelent a dáko–román,⁷⁶ valamint az illír–horvát kontinuitás eszméje is.⁷⁷ A kontinuitást hangsúlyozó elképzelések megerősödése arra a korabeli politikai gyakorlatra világít rá, hogy a nemzeti emancipáció és a területi követelések egyik fő érve már ekkor az ősi eredet hangsúlyozásán alapult.⁷⁸

A Monarchián belül megerősödő nemzetiségi szempontú megközelítések közül a leginkább meghatározó az ausztróslávizmus, majd később a pánszlávizmus lett. Az előző központjának hosszú időn keresztül a Bécsi Egyetem számított. Az egyetem első szláv régészettel foglalkozó professzora a szlovák Jan Kollár, aki Šafarik és Palacky mellett a korai pánszláv szemlélet egyik kialakítója volt.⁷⁹ Ezek az elképzelések nagymértékben támaszkodtak a szláv népek közös történelmi múltjára, s az ezek nyomán kialakult őstörténeti koncepciók hatással voltak a régészeti források megítélésére is.⁸⁰

A szláv régészeti leletek meghatározása hosszú időn keresztül nem volt egyértelmű, a korai szláv emlékanyagának a kelta és germán leletektől történő elkülönítését sokáig a történeti és nyelvi források bevonásával képzelték el a kutatók. Így például a szláv történelem korai szakaszának, „sötét korának” a feltérképezését herderi inspiráció alapján Šafarik is a nyelvészeti források alapján vélte megközelíthetőnek, s véleményét a 19. század második felében számos kutató osztotta.⁸¹ Azokon a területeken, ahol a források szlávokat említettek, vagy a helynevek szláv nyelvű népességre utaltak, megpróbálták meghatározni azokat a jellegzetes tárgyakat, amelyeket az adott régióban a szlávokhoz köthetőnek

⁷³ Niederhauser 1995b; Vékony 1995; Benkő 1995; Boia 2003: 62–76; Hamberger 2004.

⁷⁴ Palacký 1836. Recepciójára lásd: Takács 1991: 507; Czövek 1993; Niederhauser 1995a: 125–128; Niederhauser 1996: 1407–1408; Kučera 2001; Ring 2004: 93–104.

⁷⁵ Rátz 1941: 37–66; Kolejka–Štastný 1965: 588; Slapšak–Novaković 1996: 274.

⁷⁶ Mócsy 1986; Vékony 1989: 44–54; Benkő 1995: 1417; Kaiser 1995: 107–109, 115–118; Schramm 1997; Caraianni 2001; Boia 2003; Takács 2004; Gáll 2006.

⁷⁷ Takács 1991; Czövek 1993: 220; Slapšak–Novaković 1996: 279.

⁷⁸ Erre utal az Elzász-Lotharingia történelmi múltjáért folytatott francia német vita is: Schnapp 1996: 56.

⁷⁹ Slapšak–Novaković 1996: 274; Kaiser 1995: 101.

⁸⁰ Brather 2001a: 11–18. A pánszláv régészeti elképzelések politikai háttérére vonatkozólag lásd még: Shnirelman 1996: 223–225.

⁸¹ Rączowski 1996: 198–199; Curta 2001a: 7–8.

véltek. A kutatásban jelentős hatása volt még a német Friedrich Lisch-nek is, aki az ekkor kialakuló tipológiai szemlélet segítségével igyekezett meghatározni a szlávok lelettípusait.⁸² A kor általános szemléletét követve a tárgyakat gyakran etnikumjelzőnek tartották,⁸³ így például amikor az S-végű hajkarikát és a hullámvonal díszítésű edényeket tartalmazó leletekről felvetődött, hogy azok a szlávok emlékei, ezt – Lubor Niederle munkássága nyomán⁸⁴ – nyomban általános érvényűnek is tartották. A hullámvonaldíszeket először Ferdinand Kruse kötötte a szlávokhoz, amit aztán a korabeli szláv régészeti kutatás általános elvként fogadott el.⁸⁵ A korabeli magyar kutatás – Pulszky, majd Hampel hatására – szintén a hullámvonalas díszű edények etnikus jellegéből indult ki, mivel azt feltételezték, hogy a nomád népek nem készítettek kerámia edényeket, hanem azt az adott hódoltatott területek lakosságától szereztek be.⁸⁶

A pánszláv régészeti szemlélet legkiemelkedőbb képviselőjének számított a 19–20. század fordulóján Lubor Niederle. A prágai egyetemen tanító professzor a szláv őstörténet tanulmányozását első oroszországi tanulmányútját követően kezdte el 1893-ban. Az utazása során szerzett kapcsolatai nyomán – a 20. század elején népszerű – neoszláv elképzelések hatottak rá. Orosz támogatói segítettek neki később abban is, hogy a szláv őstörténetről készített első összefoglalását először Oroszországban adják ki, míg a cseh kiadásra várni kellett.⁸⁷ A 20. század elején írt történeti-régészeti munkái a későbbi szláv kutatás alappilléreinek számítottak.⁸⁸ Ezek a kötetek azonban nem csak a régészeti emlékmagyarázatot tekintették át, hanem a történeti és a néprajzi adatok bevonásával Niederle azt is igyekezett bizonyítani, hogy a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt létezett egy anyagi kultúrájában homogén szlávság. Úgy vélte, hogy a 10. századra keltezett Kárpát-medencei régészeti emlékmagyarázat jelentős része a szlávokhoz köthető, számos esetben egyes lelettípusoknak a honfoglaló magyar emlékmagyarázatban való jelenlétét is szláv közvetítéssel magyarázta. Művei hosszú ideig a szláv anyanyelvű kutatók számára alapvető tájékozódást jelentettek a koratörténeti kérdések megítélésében. Niederle szerepe a szláv kutatásban azért is lehetett különösen meghatározó, mert összefoglaló munkáin kívül régészeti iskolát is teremtett. A Prágai Egyetem tanáráként – ahol 1891-ben habilitált –, majd a prágai Régészeti Intézet igazgatójaként kutatók generációit nevelte ki.⁸⁹

A Monarchia területének nemzetiségi kutatói a 19. században saját nemzeti történelmük kutatása során jelentősen eltérő véleményt képviseltek, mint magyar kollégáik. Elképzeléseik gyakran a pánszláv eszmékhez kapcsolódtak, így

⁸² Brather 2001a: 17–18; Brather 2001c: 725–728.

⁸³ Vajda 1949; Curta 2001a: 9.

⁸⁴ Niederle 1890: 105; Curta 2001a: 8–9.

⁸⁵ Niederle 1894: 51–54; Niederle 1921: 302–314; Pič 1908: 75–78.

⁸⁶ Pulszky 1878: 224; Hampel 1907: 51.

⁸⁷ Niederhauser 1995a: 128, 167. A neoszláv elképzelések szlovák recepciójára vonatkozóan lásd még: Chmel 2001: 63

⁸⁸ Niederhauser 1995a: 167; Curta 2001b: 368; Curta 2001a: 9–10.

⁸⁹ Antoniewicz 1948; Curta 2001b: 368.

jelezve saját – a Magyar Királyság történetétől elválaszthatónak tartott – múltjukat. Autonómia törekvéseikhez kapcsolódva – szemben a magyar honfoglalással – az autochtonitás elvére építve igyekeztek saját értékeiket hangsúlyozni,⁹⁰ s a korai régészeti emlékhagyományt úgy interpretálni, hogy az a magyar honfoglalás, illetve államépítés jogtalanságát vagy erőszakos jellegét bizonyítsa.⁹¹ A régészeti munkák a szláv egységről, valamint a Kárpát-medence 10. századi döntően szláv alapnépességéről vallott elgondolásaik azt a – Niederlétől származó – sztereotípiát akarták megerősíteni, hogy a Kárpát-medencébe betörő magyarok a szlávok közé beékelődve megakadályozták az egységes szláv terület fejlődését.⁹²

A HONFOGLALÁS KORI RÉGÉSZET AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Az I. világháború lezárását követően új földrajzi-politikai keretek jöttek létre. A történelmi Magyarország szétesését a korabeli magyar közvélemény nemzeti tragédiaként élte meg. A békekötés előkészítése során a történelmi Magyarországgal szemben területi igényekkel fellépő államok a tárgyalásokon kidolgozott „tudományosnak tetsző anyaggal” igyekeztek alátámasztani követeléseiket.⁹³ A történelmi és nyelvészeti érveket felvonultató vita mind a két oldalon a „ki volt itt előbb” elvre épített,⁹⁴ a régészeti forrásokra azonban egyik oldal sem helyezett különösebb súlyt.

A korabeli magyar kutatásban a régészet háttérbe került, ugyanis Hampel József, Nagy Géza és Pósta Béla halálát követően nem volt a témának olyan elismert kutatója, aki folytathatta volna a neves elődök munkásságát. A szláv nyelvű államokban Niederle véleményét tekintették kiindulópontnak. Szerepe még meghatározóbbá vált, amikor munkáit franciául is megjelentették.⁹⁵ A szlávokéhoz hasonlóak voltak a román előkészítő munkák is.⁹⁶ Míg korábban a román őstörténeti kutatás inkább a patrióta szemléletű történelmi iskola kutatásain nyugodott, s közvetlenül nem érintette a régészetet, addig ebben az időszakban egyre inkább megerősödött a dáko–román kontinuitást vallók tábora a régészetben is. Az elméletet elfogadó kutatók – visszanyúlva Vasile Pärvan 19–20. század fordulóján készült munkáihoz – megpróbálták régészetileg is alátámasztani az elméletet.⁹⁷ A román kutatás irányvonalától jelentősen eltért a – területi vitákban kevésbé érdekelt –

⁹⁰ Niederhauser 1996. A 19–20. század fordulóján a magyar szempontú történetírásban gyakori „hódító” szemlélettel szemben a kortárs szláv szempontok a barbár magyarok versus civilizált szlávok különbségre helyezték a hangsúlyt. (Walies–Zoll 1995: 23–24; Lipták 2000: 52–54.)

⁹¹ Hamberger 2004: 81.

⁹² Niederhauser 1995b; Niederhauser 1995ba: 126, 167, 332–333, 401–404, 487; Takács 1991: 507.

⁹³ Alföldi 1926: 351–357; Fried 1991: 38; Szilágyi 2001: 46; Boia 2003: 143, 209–210. A régészeti érvek szerepe a háborút lezáró tárgyalásokon: Brather 2001a: 19.

⁹⁴ Niederhauser 1995b: 1408–1412; Fried 1991; Glatz 2001: 100; Prohászka 2001. A megközelítés tudománytalan szerepéről: Fodor 1994: 48; Bálint 1997: 11.

⁹⁵ Niederle 1924; Niederle 1925.

⁹⁶ Alföldi 1926: 351–352; Benkő 2001: 137.

⁹⁷ Niederhauser 1995ba: 402–404; Boia 2003: 115.

osztrák kutatás, amely végkép elvesztette érdeklődését a korai magyar történelem iránt. Míg korábban a – az egységes birodalmi tudattól áthatva – az osztrák kutatók több-kevesebb részletességgel foglalkoztak e kérdéskörrel, addig a Monarchia felbomlását követően inkább csak a magyar betörésekkel – illetve az azok kivédésére irányuló próbálkozásokkal – kapcsolatban tettek egy-két megjegyzést.⁹⁸

A háborút követően az új nemzetállamok kultúrpolitikáját még inkább meghatározta az adott területre történelmi alapon kiterjesztett igény hangsúlyozása.⁹⁹ Ebben az időszakban vált általánossá a csehszlovákiai és a romániai régészetben a politikai szempontok alapján kialakított metodika, azzal a célkitűzéssel, hogy a történelmi Magyarországtól elnyert területeken egy kontinuos szláv/dák emlékanyag kimutatásával igazolják az új határok „jogos” voltát, s esetenként a még további területek kapcsán felmerülő későbbi igények alapjául szolgáló érveket is erősítsék. A történelmi magyar örökségből fakadó fóbia jellemezte a csehszlovák, jugoszláv és román állam magyarkomplexusát. A magyar külpolitika nyíltan megfogalmazott céljaitól, a magyarok irredenta szándékától tartva féltek egy esetleges revíziótól. A korabeli szlovák, román és jugoszláv tudományos gondolkodást egyaránt meghatározta ez a helyzet. Mindez pedig még inkább erősítette azt a célt, hogy minden eszközzel bizonyítsák a korai autochtón lakosság jelenlétét a Kárpát-medencében, amelynek egységes fejlődését a magyar honfoglalás gátolta meg. Alapvető különbség volt azonban a csehszlovák és jugoszláv, valamint a román régészetnek a honfoglalás kori magyar régészeti emlékanyaghoz való viszonyában. Miközben újabb feltárások nyomán számos 10. századi, a magyar régészeti hagyattal kapcsolatban álló emlék került elő a csehszlovák és jugoszláv feltárásokon, Románia kibővült területén egyáltalán nem volt lehetőség hasonlókra.¹⁰⁰

A magyar régészet ugyanakkor nem vett részt a politikai szempontú vitákban, s a szomszédos országokban megfogalmazott állításokkal szemben a magyarság jelenlétének korai igazolására nem hozott fel tudományos érveket. Ennek két fő oka volt. Az egyik az, hogy tovább öröklődött a Hampel véleménye nyomán alapteziként elfogadott meghatározás a soros temetők interpretációjáról, ami egészen az 1960-as évekig hatott.¹⁰¹ A másik ok ebből adódóan az volt, hogy a magyarországi kutatás elsősorban nem etnospecifikus szempontok alapján közelítette meg ezt a leletcsoportot.¹⁰² A korszak vezető szakemberei inkább adott tárgyítípusok rekonstrukciójával és a tárgyakon látható díszítés művészeti hátterével foglalkoztak. Tárgyközpontú vizsgálataik során, illetve kérdésfeltevéseikben a korai emlékanyag steppei kapcsolataira, valamint északi párhuzamaira helyezték a hangsúlyt és nem foglalkoztak a szláv kutatók elméleteivel. A régészek – elsősorban keletpre-

⁹⁸ Tringli 1995: 1433–1442.

⁹⁹ Deák 1986: 160; Hamberger 2001b: 35–36; Prohászka 2001; Szilágyi 2001: 19–20.

¹⁰⁰ Bóna 1986: 565–567, 574–582; Bóna 2001: 72.

¹⁰¹ Az elképzelést akkor is általánosan elfogadták a magyar kutatók, ha Hampel álláspontját nem tartották minden tekintetben kielégítőnek. A problémakörrel áttekintő jelleggel: Bálint 1991: 160–163.

¹⁰² A korabeli kutatás elsősorban nem a régészeti emlékanyagra, hanem a történelmi forrásokra és a toponímiára épített, már a béketárgyalások során és – amint azt Kniezsa István 1938-ban készített összefoglalása is mutatta – a későbbi időszakban is. Vö. Kniezsa 1938.

ferens szemléletmódjunktól adódóan¹⁰³ – nem ismerték a környező országok kutatási eredményeit és szakfolyóiratait, amint azt Alföldi András korabeli kritikája is mutatja: „Nagy hibának tartom, hogy míg például a csehek a legszigorúbban számot vetnek a magyar irodalommal, amíg a románok minden legkisebb megmozdulásunkra tíz helyen kiabálnak vissza, – addig mi kevés kivétellel teljesen tájékozatlanok vagyunk komolyabb kutatásaik, mint célzatos szakirodalom felől. Nincs is könyvtárunk, mely beszerezné, illetőleg rendszeresen gyűjtené őket. A tudományos kérdésekben ezért ránk háramló károkon kívül így veszítjük el azt a lehetőséget, hogy Európa színe előtt megcáfoljuk azokat a fikciókat, amelyekből e népek maguknak történeti jogokat szőttek és ellenünk fegyvert kovácsoltak”.¹⁰⁴ Ebben az időszakban mindössze egy olyan magyar nyelvű tanulmány jelent meg, amely a 10. századi Kárpát-medencei leletanyag szlávnak tartott elemeivel foglalkozott. Bolko von Richthofen – a Gustaf Kossina hatására általánosan elterjedt kultúrkör módszer segítségével – vizsgálta a régészeti emlékganyagot. A célja az volt, hogy felhívja a figyelmet a soros temetők etnikai meghatározása és a temetők tárgyi emlékganyaga közötti ellentmondásokra. Von Richthofen munkáját a külföldi kutatók, de a korszakkal foglalkozó magyar szakemberek is, figyelmen kívül hagyták, amiben részben a szerző karakteres szlávellenes véleménye is közrejátszhatott. A magyar kutatók lezártnak tekintették a kérdést, így a szegényes sírok szláv megítélésén nem változtatott ez a tanulmány sem. Ekkoriban, a békekötés kapcsán ért sérelmekből adódóan, még erősebben jelentkezett a szlávnak tartott szegényes emlékganyag degradálása, „gúnymosollyal kísért lenézése”.¹⁰⁵

A politikai változások, a Közép-Európára nehezedő német nyomás és a Németországot hatalmába kerítő nemzetiszocialista rezsim a tudományos életre is hatással volt. A német élettérelmélet a maga szolgálatába állította a német régészetet is: a rasszista szemlélet meghatározta a népcsoportokkal azonosított régészeti kultúrák megítélését.¹⁰⁶ Az 1930-as évek végétől egyre erősödő politikai és gazdasági, valamint a folyamatosan meglévő tudományos kapcsolatok ellenére a magyar régészetre ez az attitűd sem gyakorolt hatást.¹⁰⁷ A nemzetiszocialista eszmék hatására kialakult „szellemileg előkészített csapdahelyzettel”¹⁰⁸ szemben

¹⁰³ A szemléletmódról: Bálint 2004: 50–52, 114–115, 246–252.

¹⁰⁴ Alföldi 1926: 355. Alföldi véleménye azonban nem talált szélesebb visszhangra a hazai kutatásban. A korabeli vezető régészek ismerték a különböző szláv nyelveken megírt tanulmányokat (vö. Bendefy 1972: 131), kapcsolatuk is volt a szomszédos ország kutatóival (Révész 2002: 113–114), mégis a magyar kutatók közül senki sem törekedett a kérdés tudományos vizsgálatára. A szomszédos országokkal kialakított kapcsolatok sokszor csak akkor értékeldtek fel, ha egy ott talált gazdag 10. századi temető leletanyagának az ismeretéről volt szó.

¹⁰⁵ Alföldi 1926: 355.

¹⁰⁶ Brather 2001a: 21–22; Brather 2001b: 484–487; Hardt 2003: 202–203.

¹⁰⁷ Mindez a kutatás fő áramára vonatkozik, ezen kívül akadtak Magyarországon is olyan kutatók, akikre hatott a nemzetiszocialista ideológia. Ilyennek tekinthető Málnási Ödön történész, valamint Méhely Lajos biológus. (Farkas 1991.) Málnásit – aki 1938-tól a szélsőjobboldali hungaristák egyik ideológusa volt – a könyvében lévő kirekesztő kijelentéseiért később bíróság elé állították és elítélték. (Vö. Rozsnyói 1993.)

¹⁰⁸ Juhász é. n: 208.

fellépett a magyar értelmiség színe-java. A magyar szellemi életben ekkor zajlott vita egyik fő kérdése volt, hogy ki a magyar, valamint ebből adódóan, hogy mi a magyar? A különböző vélemények – melyek nyomtatásban is megjelentek Szekfű Gyula szerkesztésében – elutasították a nemzetiszocialista kirekesztő gondolkodást.¹⁰⁹ A vezető régészek a kor meghatározó történész egyéniségeihez csatlakoztak, amikor elzárkóztak a nemzetiszocialista elképzelésektől.¹¹⁰ A korai magyarokhoz kötött régészeti leletek megítélése – függetlenül a németbarát politikától – a korabeli demokratikus szellemi mozgalmakhoz kapcsolódott, amint azt László Gyula 1944-ben kiadott munkája és szárszói előadása is jelezte.¹¹¹

SZLÁVOK ÉS MAGYAROK: KUTATÁSI IRÁNYVONALAK A II. VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐEN

A világháború befejezésekor Magyarország szovjet érdekszférába került, s ez természetesen az ország tudományos életére is hatással volt. A sztálini diktatúra nemcsak a Magyar Tudományos Akadémiát szerveztette át, hanem meghatározta a tudományos élet teljes szellemi irányvonalát is.¹¹² A korai történelem megítélésében a nomádellenes szovjet vélemény vált kizárólagossá. E magyarázat szerint a magyar honfoglalást követő időszakban nem a „nomád magyar törzsek”, hanem az itt talált szláv népek szerepe volt a döntő,¹¹³ a magyarok a szlávoktól vették volna át kulturális és a politikai berendezkedésüket.¹¹⁴

A megszabott irányvonal alól nem térhetett ki a régészet sem. A magyar nyelvű és szemléletű kutatás figyelmét tehát a szegényes mellékletű temetőkre terelte az ekkor kötelező pánszláv szemlélet. Ezeket a temetkezéseket automatikusan „bielo brdo-i kultúra” megnevezéssel illették és szlávoknak tartották.¹¹⁵ Ekkor indult meg a honfoglalás előtti szlávokhoz köthető emlékek kutatása is.¹¹⁶ Az új kutatási irány önmagában nem volt hibás, hiszen e terület hiánya a magyar régészetben belül egyértelmű volt,¹¹⁷ és a kor politikai indíttatású magyarázatai ellenére – idővel – jelentős mértékben segítette a 9–10. századi régészeti emlékek feldolgozását.¹¹⁸ Számos további irányvonal is ekkor kapott először jelentősebb szerepet, melyek közül kiemelkedik a finnugor őstörténeti és régészeti

¹⁰⁹ Szekfű 1939.

¹¹⁰ László 2001. Gróf Zichy István a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója a német megszállást követően – korábbi magatartása miatt – a felvidéki birtokán rejtőzött el.

¹¹¹ László 1944; László 1950: 141; Balassa 2001: 66–69; Fodor 2001: 187–195.

¹¹² Péteri 1989; Glatz 1993. A régészet számára kijelölt kereteket és feladatokat vázolta: Ö. Pogány 1951.

¹¹³ Molnár 1949: 96–107, 170–174. A szovjet kutatás elképzeléseiről átfogó képet nyújt: Shnirelman 1995; Shnirelman 1996: 230–236; Klejn 1997: 41–51. Vö. még: Laszlovszky–Siklódi 1991: 275.

¹¹⁴ Molnár 1949; Molnár 1954.

¹¹⁵ Szóke 1954a; Szóke 1954b. Vö. Bóna 1997: 349, 360.

¹¹⁶ A kérdés kutatástörténeti hátterére: Bálint 1986: 168–169.

¹¹⁷ Az irányvonal korábbi hiányának a hátterére vonatkozólag lásd: Bálint 1986: 170–171.

¹¹⁸ Bóna 1997: 349.

kutatás. A Szovjetunió felé tett tudománypolitikai gesztusként is értékelhető, hogy a világháború előtti „törökös-nomád” ősmagyarok képzetét egyre inkább felváltotta a finnugor népekkel való nyelvrokonság (ezáltal népi- és kulturális rokonság) hangsúlyozása.¹¹⁹ A magyar régészet ekkor kezdte komolyan felfedezni az Ural, a Volga- és a Káma-mente őskori és koraközépkori régészeti kultúráit, finnugor – s ezáltal ősmagyar – emlékeknek tartva az itt talált tárgyi hagyatéket.¹²⁰ Pozitív változást jelentett a marxista régészetre jellemző¹²¹ – és a magyar régészetben korábban csak László Gyula által felvetett¹²² – társadalomszemléletű kutatás megjelenése is. A baloldali marxista társadalomszemlélet azonban nem csak a szocialista országokban hatott, hanem világszerte, amint azt a kor legmeghatározóbb teoretikus régészének, V. Gordon Childe-nak a tudományos munkássága is mutatja.¹²³ A szemlélet alkalmazása ugyanakkor korántsem jelentette, hogy alkalmazói – minden esetben – marxisták lettek volna, így nem tekinthető annak sem László Gyula, sem Szőke Béla, sem Dienes István.¹²⁴

A régészetre nehezedő politikai nyomás az 1956-os forradalmat megelőző időszakban kezdett enyhülni, párhuzamosan az ekkor jelentkező szabadabb politikai légkörrel. Számos szakkönyv született ekkor a korai magyar történelemről. Megjelentek – a korábban háttérbe szorított – Györfy György és Váczy Péter fontos és nagy tanulmányai.¹²⁵ A régészetben ekkor vette kezdetét Bóna István, Dienes István és Szabó János Győző munkássága.¹²⁶ Munkáik nyomán számos mellőzött terület (így a honfoglaló magyarok mellett a korai germán emlékek kutatása is) újra teret kapott. Az említett történészek munkái azért is keltettek feltűnést, mert olyan kérdéseket tárgyaltak (így például a korai magyarság nomád elemei és steppei kapcsolatrendszerét, a köznépi temetők megítélését), melyek elemzése korábbi elképzeléseket korrigált, illetve egyes mellőzötteket újra felelevenített.

E tanulmányok megjelenése jelezte a politikai cenzúra lazulását is. A pártvezetés már nem várta el a – korábbi időszakban megkövetelt – szoros ideológiai igazodást sem a régészektől, sem pedig az őstörténet más szakterületeivel foglalkozó kutatóktól. A tudomány egyre inkább függetlenedett a politikától, s ezt a folyamatot lényegesen nem befolyásolta az 1956-os forradalmat követő visszarendeződés sem. Ebben a légkörben jelenhetett meg Szőke Béla azon tanulmánya, amelyik teljesen újraértelmezte az úgynevezett „bielo brdo-i kultúrát”, nem szlávként, hanem a magyar köznép temetőiként interpretálva ezt

¹¹⁹ A sztálini nomádellenes véleményen túl az is közrejátszhatott e kutatási terület megerősödésében, hogy a nyelvrokon finnugor népek a Szovjetunió területén éltek.

¹²⁰ Molnár 1949: 17–41; Molnár 1954: 20–113; László 1955.

¹²¹ Klejn 1997: 30–31.

¹²² László 1944: 161–220; László 1950.

¹²³ A kérdést részletesen elemzi: Raczkó 1995: 291; Klejn 1997: 163–183; Trigger 1997–1998: 358–362; Sheratt 1997–1998: 366.

¹²⁴ Szőke 1962; Dienes 1972: 19–24.

¹²⁵ Györfy 1958; Györfy 1959; Váczy 1958.

¹²⁶ Bóna 1956; Dienes 1956; Dienes 1957; Kaposvári–Szabó 1956; Szabó 1960.

a leletcsoportot.¹²⁷ Szőke nem csak a magyar köznépi emléktanyag elkülönítését végezte el munkájában, hanem rávilágított a pánszláv eszméket tovább erőltető – a korabeli szomszédos országokban meghatározó – kutatási irányvonal tévedéseire is. Tanulmánya és a halála után kiadott kandidátusi disszertációja csak magyar nyelven jelent meg, ami arra utal, hogy a szakmai fórumok a végbement változások ellenére sem tartották fontosnak, hogy a nemzetközi kutatásba beke-
rüljenek az új eredmények.¹²⁸ Ez a mozzanat is mutatja azt a fokozatosan kialakuló befelé fordulást, amely a 10. század régészeti kutatását jellemezte. A magyar kutatás csendes visszahúzódásának okai részben politikai jellegűek lehettek. Azoknak kutatóknak, akik a vulgármarxista irányvonal helyett ragaszkodtak a tudományos tézisekhez, még a bekövetkezett belső változások is hihetetlennek tűnhettek, s nem is gondoltak arra, hogy eredményeiknek nemzetközi fórumokon is hangot adhatnak. A hatalomban lévők pedig – ha eltűrték is a magyar nyelvű szakirodalomban megjelenő új elméleteket – azt már nem engedték, hogy azok olyan fórumokon is helyt kapjanak, ahol a „szomszédos szocialista országok” kutatói kifogásolhatják azokat.¹²⁹

A politikai vezetés nem biztosított megfelelő anyagi hátteret a régészeti kutatásoknak, így mindössze a kiemelt intézmények, illetve az államilag fontosnak ítélt tudományos programok jutottak kisebb-nagyobb támogatáshoz. Támogatás hiányában a kisebb tudományos műhelyeknek nem volt arra lehetőségük, hogy professzionális keretek között komoly feldolgozásokat adjanak ki, sok régész így csak olyan – saját maga számára vagy esetleg kizárólag lokálisan érdekes – kérdésekkel tudott foglalkozni, amelyek nem adtak lehetőséget egy tudományos paradigmaváltásra a meghatározó kérdések területén.

A változás a diktatúra folyamatos fellazulásával párhuzamosan zajlott. A folyamatban egy újabb állomásnak tekinthető László Gyula „kettős honfoglalás” elméletéről tartott előadásának megjelenése.¹³⁰ E tanulmány – amely idővel széles vitát indukált a korszak kutatói között – azt mutatja, hogy az 1970-es évekre egyre inkább kialakult egy politikától független tudományos fórum.¹³¹ Érdekes momentum, hogy László Gyula elképzelése szélesebb fórumon csak a rendszer-változás után kapott teret: ekkor jelent meg, mint „alternatív történelmi modell” a középiskolás tankönyvek egy részében is. A „kettős honfoglalás” elképzelését ugyanakkor ekkora már a kutatók jelentős hányada nem tartotta elképzelhető-

¹²⁷ Szőke 1959. A kérdés tudománytörténeli összefoglalására és a későbbi vélemények áttekintésére: Bálint 1986: 169–170; Bálint 1991: 159–193, 275–277.

¹²⁸ Szőke 1962.

¹²⁹ Balassa 2001: 112–113.

¹³⁰ László 1972. László Gyula felvetését a szomszédos országok egyes kutatói egyfajta válaszként értelmezték a szláv kontinuitás elméletére. A tanulmány pozitív hatásai mellett meg kell még említeni, hogy a szerző céljaitól függetlenül nem csak a tudományos vitát segítette, hanem tápot adott az addig inkább csak az emigráns publicisztikában hangoztatott őstörténeli elképzelések szélesebb térnyerésének Magyarországon. Vö. László 1981: 104–145.

¹³¹ A vitáról: Róna-Tas 1995: XIII–XIV.

nek László Gyula eredeti érvei alapján.¹³² Az idős professzor azon munkatársai és tanítványai, akik nem értettek egyet ezzel a megközelítéssel, általában szak tudományos munkákban foglalták össze ellenérveiket,¹³³ miközben a szélesebb közvélemény – hasonlóan az egy évszázaddal korábbi „ugor–török háborúhoz” – inkább – a kitűnően megírt tudományos népszerűsítő könyvei alapján is kiemelkedő és a médiumok által is autentikusnak elfogadott – László Gyula elképzeléseivel rokonszenvezett.

A „kettős honfoglalás” felvetése – többek között – a szomszédos országok kutatóinak a magyar koratörténet kérdéseivel kapcsolatos viszonyára is hatással volt, amit alátámaszt Bálint Csanád megjegyzése is: „E sorok írójának [Bálint Csanádnak – L.P.] mondta fehér asztalnál egy vezető állású szlovák kutató: készek ők maguk megcáfolni a náluk, általuk közre adott szélsőséges nézeteket – tehát tudjuk, hogy azok! –, »amennyiben a magyarok lemondanak a kettős honfoglalás teóriájáról«. A válasz erre az volt, csakis az lehetett, hogy a »kettős honfoglalás« elmélete Magyarországon nem általános és nem is hivatalos, nincs tehát miért »lemondani« róla; ez utóbbi ige pedig a tudományos szótárban nem fordul elő”.¹³⁴

A politika visszavonulása a régészetből folyamatosnak tekinthető. Igaz, az állampárt tudománypolitikai irányítói a rendszerváltozásig soha nem adták fel véglegesen utolsó bástyáikat, és cenzori működésüket mind tovább igyekeztek fenntartani, azonban a formális ráhatás helyett a hatalom egyre inkább a belső kontrollra és az informális csatornákon keresztül történő meggyőzésre helyezte a hangsúlyt.¹³⁵ Az *Erdély történetének* magyar és idegen nyelvű kiadása 1986-ban már azt mutatta, hogy a tudomány szabadon, politikai ráhatás nélkül mondhatta el véleményét olyan, korábban kényes pontnak tekintett kérdésekről is, mint a dáko–román kontinuitás érvényessége, vagy a magyar honfoglaláskor régészeti hátterének megítélése Erdély és a Partium területén.¹³⁶

GLOBALIZMUS ÉS NACIONALIZMUS

A békés rendszerváltozás nyomán bekövetkezett politikai átalakulások Magyarországon nem, vagy csak kis mértékben hatottak a kutatásra. A rendszerváltás

¹³² Az elképzelést elfogadó és továbbgondoló vélemények közül Makkay János (Makkay 1994; Makkay 2005), Engel Pál (Engel 1997) és Vékony Gábor (Vékony 2002: 211–215) érvelése kapott jelentősebb szerepet a tudományos kutatásban. Engel véleményének recepciójára vonatkozóan lásd még: Róna-Tas 2001: 82.

¹³³ László téziseinek cáfolatáról: Madaras 1975; Kristó 1983; Bóna 1984: 327–329; Bálint 1989: 233–235. Vö. még: Bóna 1996: 37–40; Róna-Tas 1995: XIV; Fodor 2001: 254–260.

¹³⁴ Bálint 1997: 35. 11. jegyzet.

¹³⁵ Balassa 2001: 99–102.

¹³⁶ Mócsy 1986; Bóna 1986. A vita kapcsán lásd: Harhoiu 1987; Bóna 1988; Köpeczi 1993. Erdély 10. századi emlékanyagának és az ehhez kapcsolódó történeti interpretációknak az áttekintésére vonatkozóan lásd még újabban: Bóna 1996; Benkő 2001; Gáll 2001; Bóna 2001; Kristó 2002; Miskolczy 2004; Gáll 2006. (Mindegyik munkában további szakirodalommal.)

időszakában már nem akarta befolyásolni a tudományos szabadságot egy központi politikai akarat. A politikai változások időszakának velejárója volt azonban egy olyan folyamat, amely korábban csak marginálisan találkozott a régészettel. Az áltudományos fantazmagóriák (sumer–magyar rokonság, kelta–magyar őstörténet, ősmagyar eredetű indián kultúrák Amerikában; neandervölgyi emberek és a finnugor nyelvű népek keveredése stb.) sok esetben szélsőséges politikai eszmékhez csatlakozva igyekeznek utat találni a magyar közvéleményhez. A tudományos eredményekhez ragaszkodó kutatókat váratlanul érte az áltudományoság térnyerése, s a hozzájuk fűződő viszonyuk máig ambivalens maradt.¹³⁷

Komoly problémát jelent továbbá a kelet-közép-európai térségben kibontakozott nacionalista hullám és annak tudományformáló hatása.¹³⁸ A volt szocialista berendezkedésű országok jelentős részében az addig mesterségesen korlátozott nacionalista elképélések felszínre kerültek a politikai átalakulások során. Az átrendeződést követően nem egy – Európa nyugati régióira jellemző – poszt-nacionalista állapot, hanem egy neonacionalista irányvonal alakult ki számos országban.¹³⁹ Az egymásban ellenséget látó nemzetek műltszemlélete kisebb-nagyobb mértékben lecsapódott a tudományos munkákban is.¹⁴⁰ A térség gazdasági átalakulása is jelentős nehézségeket okozott a kutatásban, mindez pedig nagymértékben segítette egy nacionalista irányvonal térnyerését. A korai magyarság szerepe, területi tagozódása és a Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagának a megítélése újra kényes kérdéssé vált Magyarország határain túl. A külföldi kutatók egy része a nacionalista politikai eszmék hatására vitatta a 10. századi emlékéanyag és a korai magyarság kapcsolatát, ezzel is bizonyos nacionalista irányvonalakat erősítve.

A kutatás ilyen formán történt széttagozódása nem segíti a térség 10. századi emlékéanyagának régészeti elemzését, a területek közt valamikor létezett kapcsolatok jellegének megértését. A különböző nemzetiségű kutatók közt meglé-

¹³⁷ Ezt bizonyítja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének népszerű történeti folyóiratában Farkas Ildikó által írt ismertetés is. A cikk Szabó István Mihály akadémikusnak a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Központjában tartott előadását foglalja össze, e kivonatban szó esik „urali nyelvet beszélő paleolit vadászokról”, „a paleolitikum óta végbement többszörös magyar honfoglalásról”, „obi-ugor indiánokról” is. Vö.: Farkas 2003; Bálint 2005a. Szabó István Mihály utóbb munkáját könyvbe rendezve is közreadta (Szabó 2004a), amely azonban kemény elmarasztaló kritikát kapott. Vö. Simon 2005a. A Szabó István Mihály által közreadott válaszokat (Szabó 2004b; Szabó 2005) mind stílusát, mind tartalmát tekintve – joggal – utasították vissza a téma neves szakértői. Vö. Simon 2005b; Bálint 2005a; Honti 2005.

¹³⁸ Glatz 1993: 175–176.

¹³⁹ Chernykh 1995; Kohl–Tsetschladze 1995; Mamzer 1999.

¹⁴⁰ E gondolkodást jól érzékelteti: Renfrew 1996. Ez a fajta szembenállás jellemzi azokat az öszszefoglalásokat, amelyek a különböző népcsoportok közt meglévő különbségekre helyezték a hangsúlyt, nem pedig a kialakult kapcsolatokra. Vö. romániai kutatások kapcsán: Heitel 1994; Heitel 1994–1995; a szlovák kutatásban: Kučera 2000. Magyarországon ezt a nézőpontot leginkább a tudomány és az áltudomány határvonalán mozgó írók, vagy az akadémiai kutatással szembeforduló – korábbi eredményeik alapján komoly tudományos munkákban is hivatkozott – kutatók képviselik. Vö. Nemeskürty 1991: 7–42; Bakay 1994; Kiszely 1996; Pap 1999; Bakay 2004.

vő gyanakvás és nem egy esetben nyílt ellentét feloldása valószínűleg azonban nem a tudományos testületeken múlik, hanem a régió gazdasági felemelkedésén. Ma úgy tűnik, hogy megfelelő tudománypolitika és gazdasági jólét szükséges a tudományon belüli optimális állapot megteremtéséhez, amikor majd nem ellenséget látnak egymásban a szomszédos nemzetek, hanem összefogva, közösen próbálnak választ találni a felmerülő kérdésekre.

Amíg azonban ezek az állapotok nem alakulnak ki, általánosan jellemző maradhat, hogy a kutatók egy része olyan szélsőséges politikai szempontokat támogató nacionalista szemléletet hirdet, amely nem védhető tudományos alapokon. A különböző politikai irányvonalak ilyen tudósokkal legitimálják álláspontjukat a közvélemény előtt, számos esetben újra előcibálva olyan 19. századi nacionalista mítoszokat, mint a dáko–román, vagy a szkíta–magyar, hun–magyar kontinuitás eszméje.¹⁴¹ Megjelentek olyan – korábban már komoly szakmai bírálatot és elutasítást kapó – elképzelések is, mint az etruszk–magyar rokonság elmélete.¹⁴²

Ezek a mozzanatok elsősorban a tudományos kutatás objektivitásával kapcsolatos gyanakvásokat erősítik, korántsem segítve a kritikus, modern tudományos kutatás eredményeinek beágyazódását a társadalom mind szélesebb rétegeibe.¹⁴³ Mára a magyar kutatás számos kérdést újra megvizsgált, és nem maradt visszhang nélkül a nemzetközi kutatás (elsősorban a processzuális- és posztprocesszuális régészet) által felvetett új megközelítési szempontok és kérdésfelvetések sem.¹⁴⁴ A kutatásban egyre nagyobb szerepet kapott annak figyelembevétele is, hogy a különböző időszakok eltérő megközelítési rendszerrel dolgoztak, s eltérő véleményt alakítottak ki a nép fogalmáról és a származástudatról is.¹⁴⁵ Mára egyre nyilvánvalóbb az a tény, hogy nem lehet sem az anyagi kultúra egyes elemei alapján etnikus jellegzetességet meghatározni – ez David C. Clarke eredményei alapján vált általánosan elfogadottá és mára közhellyé¹⁴⁶ –, sem pedig a nyelvészeti vagy a régészeti kategóriák nem alkalmasak arra, hogy meghatározzák azt a csoportot, amely népként feltűnt a kortárs írott forrásokban.¹⁴⁷

Napjainkra egyre inkább előtérbe kerül a regionális múltszemlélet kiteljesedése.¹⁴⁸ A régészeti leletanyag tudományos vizsgálatát az Európai Unió kapcsolatok és az Unió által megfogalmazott kutatási prioritások sok szempontból segítik és alakítják, s az Unió törekvések a korábbi országhatárokon túlmutató kutatás jelentőségét hangsúlyozzák. Az új keretek pedig lehetővé teszik a szomszédos országok közt korábban meglévő tudományos gyanakvás oldódását, s a régészeti

¹⁴¹ A magyar kutatásban ilyen: Nemeskürty 1991; Bakay 1994; Kiszely 1996; Bakay 2004: 33–165.

¹⁴² Szilágyi 2005. A kérdéssel kapcsolatban lásd még: Hegedűs 2003: 136.

¹⁴³ Hamberger 2001b: 52, 54–55.

¹⁴⁴ Raczky 1995; Bálint 2005b; Bálint 2006.

¹⁴⁵ Róna-Tas 1995: 167–179, 227–253, 275–304; Bóna 1997; Kristó 1997.

¹⁴⁶ Clarke 1978: 373.

¹⁴⁷ Bálint 2005a.

¹⁴⁸ A regionális szemlélet elfogadottságát azonban mind a mai napig hátráltatja az alap- és középfokú történelemtanítás és a történetírás fogalomrendszere, témakijelölése, melyek Közép-Európában jórészt máig a nemzetállami keretek közt zajlik. Vö. Glatz 2001: 97; Szabolcs 1995.

leletanyag mind szabadabb publikálását, értelmezését. Ennek eredményeként egyre nagyobb hangsúlyt nyernek az országhatárokon túlmutató tudományos együttműködések,¹⁴⁹ valamint azok az interdiszciplináris kutatások, amelyek a természettudományos módszerek mind szélesebb skálájának a bevonásával kívánják értelmezni a rendelkezésre álló emlékanyagot.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alföldi András 1926: A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete. *Buda-pesti Szemle* 344–364.
- Antoniewicz Włodzimierz 1948: *Hołd wielkości Lubora Niederlego*. Warszawa
- Bakay Kornél 1994: *Kik vagyunk? Honnan jöttünk?* Szombathely
- Bakay Kornél 2004: *Magyarnak lenni: büszke gyönyörűség!* Pomáz
- Balassa Iván 2001: László Gyula életútja. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest, 11–135.
- Bálint Csanád 1986: A magyar régészet és a nacionalizmus In: *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, 166–174.
- Bálint, Csanád 1989: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln
- Bálint, Csanád 1991: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. (Studia Archaeologica 11.) Budapest
- Bálint Csanád 1997: A honfoglaló magyarok és Európa. In: Makkay János – Korbály József (szerk.): *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyaga*. Ungvár, 5–38.
- Bálint Csanád 2004: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok*. Budapest
- Bálint Csanád 2005a: Lektorai jelentés Szabó István Mihály „Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók szaktudományi ismeretek nélkül. Válasz Simon Zsoltnak is” című kéziratáról. *Magyar Tudomány* 112. 1604–1608.
- Bálint Csanád 2005b: Ki volt „magyar” a honfoglalás korban és Szent István korában? In: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest, 37–56.
- Bálint Csanád 2006: Az ethnosz a kora középkorban. *Századok* 140. 277–347.
- Basics Beatrix 1996: A nemzettudat változása a magyar történelmi festészetben és grafikában 1848–49 után. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, 143–154.
- Bendefy László 1972: Fettich Nándor (1900–1971). *Vasi Szemle* 26. 125–139.
- Benkő Elek 1995: „...egy sajátosan leszűkített Pannónia értelmezés” A honfoglalás a mai román történetírásban *Magyar Tudomány* 102. 1416–1432.

¹⁴⁹ A regionális műtszemlélet megjelenése jól tükröződik az olyan közösen rendezett kiállításokban, mind amilyen a német, magyar, lengyel, cseh és szlovák összefogás alapján 2000-ben megrendezett „Europas Mitte um 1000” című kiállítás. Lásd: Wiczorek–Hinz 2000; valamint a bajor és magyar rendezésre: Jahn–Lankes–Petz–Brockhoff 2001.

- Benkő Elek 2001: A 10–11. századi Erdély régészetéről. In: Kristó Gyula (szerk.): *Államalapítás, társadalom, művelődés*. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27.) Budapest, 135–144.
- Berend, Nora 2001: *At the Gate of Christendom. Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary c. 1000 – c. 1300*. Cambridge
- Boia, Lucian 1993–1994: Mythologie historique roumanie (XIXe et XXe siècle). *Analele Universității București. Istorie* 41–42. 3–22.
- Boia, Lucian 2003: *Geschichte und Mythos. Über die Gegenwart des Vergangenen in der rumänischen Gesellschaft*. (Studia Transylvanica 30.) Köln–Weimar–Wien
- Bóna, István 1956: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7. 183–244
- Bóna István 1984: A késő avar korszak. In: Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története* I. 1. kötet, Budapest, 327–329.
- Bóna István 1986: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. In: Köpeczi Béla (főszerk.) Mócsy András – Makkay László (szerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 203–234, 575–582.
- Bóna, István 1988: Über eine fruchtlose Polemik. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40. 301–314.
- Bóna István 1996: Honfoglalás és régészet. *Korunk* 8. 21–40.
- Bóna, István 1997: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49. 345–362.
- Bóna István 2000: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest
- Bóna István 2001: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: *Erdély a keresztény magyar királyságban*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 231.) 69–97.
- Brather, Sebastian 2000: Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78. 139–177.
- Brather, Sebastian 2001a: *Archäologie der westlichen Slawen*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 30.
- Brather, Sebastian 2001b: Wilhelm Unverzag und das Bild der Slawen. In: Steuer, Heiko (szerk.): *Eine hervoragende nationale Wissenschaft. Deutsche Prähistoriker zwischen 1900 und 1995*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 29. 475–504.
- Brather, Sebastian 2001c: Slawenbilder „slawische Altertumskunde“ im 19. und 20. Jahrhundert. *Archeologické Rozhledy* 53. 717–751.
- Brather, Sebastian 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Ergänzungsbände 42.
- Calhoun, Craig 1993: Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology* 19. 211–239.
- Caraiani, Ovidiu 2001: National Identity and Political Legitimacy in Modern Romania. In: Mihaela Czobor-Lupp – J. Stefan Lupp (szerk.): *Legal and Political Values in Romanian Culture*. (Romanian Philosophical Studies 4. Cultural Heritage and Contemporary Change. Ser. IVA. Eastern and Central Europe 22.) London
- Chernykh, E. N. 1995: Postscript: Russian archaeology after the collapse of the USSR – infrastructural crisis and the resurgence of old and new nationalism. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, politics and the practice of Archaeology*. Cambridge, 139–148.

- Chmel Rudolf 2001: A magyarkomplexus és a szlovák-magyar megbékélés. *Limes* 5. 61–68.
- Clarke, David Leonard 1978: *Analytical Archaeology*. London
- Conversi, Danielle 1995: Reassessing theories of nationalism. Nationalism and boundary maintenance and creation. *Nationalism and Ethnic Politics* 1. 73–85.
- Curta, Florin 2001a: *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge
- Curta, Florin 2001b: Pots, Slavs and 'imagined communities': Slavic archaeology's and the history of the early Slavs. *European Journal of Archaeology* 4. 367–384.
- Czövek, István 1993: Der slawische Kongreß 1867 und die Nationalitäten des Hasburgerreiches. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 215–222.
- Csorba László 1997: Pulszky Ferenc In: Marosi Ernő – Laczkó Ibolya – Szabó Júlia – Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Budapest, 11–18, 119–128.
- Deák István 1986: A nemzetiségi kérdés európai leckéje In: *Tanulmányok a magyar– lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, 157–165.
- Díaz-Andreu, Margarita 1995: Archaeology and nationalism in Spain. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 39–56.
- Dienes, István 1956: Un cimetiére de Hongrois conquérants á Bashalom. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 8. 245–277.
- Dienes István 1957: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori magyar temető (Kiss Lajos ásatása) *Archaeológiai Értesítő* 84. 24–37.
- Dienes István 1972: *A honfoglaló magyarok*. Budapest
- Dobrovits Mihály 2001: Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 86–105.
- Domokos Péter 1990: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének viszshangja irodalmunkban*. Budapest
- Engel Pál 1997: A kettős honfoglalás. *Ómagyar kultúra* 10. 54–63.
- Erdélyi István 1989: *Sumér rokonág?* Budapest
- Farkas L. Gyula 1991: Az őstörténeti kutatások és a társadalmi közgondolkodás antropológiai (humángenetikai) szempontból 1919–1931. között Magyarországon. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1930*. Szeged, 31–37.
- Farkas Ildikó 1993: Turanizmus. *Magyar Tudomány* 100. 860–868.
- Farkas Ildikó 2003: A magyar őstörténetkutatás új távlatai. *História* (25.) 5–6. 43–46.
- Fodor István 1994: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. Honfoglalásról sok szemmel 1*. Budapest, 47–65.
- Fodor István 1996: *Őseink nyomában*. Budapest
- Fodor István 1997a: A honfoglalók műveltsége. *Ómagyar kultúra* 10. 29–53.
- Fodor István 1997b: A nyugati határvidék honfoglalás kori leletei. *Árgus* 4. 46–47.
- Fodor István 2001 László Gyula a régész. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest, 149–270.
- Fried István 1991: A honfoglaló magyarság és a szlávok megítélése az 1919–1931 közötti esztendőök magyar tudományos sajtójában. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1930*. Szeged, 38–43.

- Gáll Ervin 2001: Erdély kora középkor története és a magyar honfoglalás egy román történész szemszögéből. Megjegyzések Pop I. A. könyvéhez. *Lélekjelenlét* 1. 33–40.
- Gáll Ervin 2006: A magyar–román párhuzamos megtelepedés és a régészet. *Századok* 140. 375–396.
- Gedai István 1968: Megemlékezés Nagy Gézáról. *Alba Regia* 8–9. 295–296.
- Gergely András 2004: A magyar tradíciók középpontjában: 1848 hagyománya. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírása a Duna-tájon*. Budapest, 227–238.
- Gerő, András 1990: *Der Heldenplatz Budapest als Spiegel ungarische Geschichte*. Budapest
- Gerő András 2004: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest
- Glatz Ferenc 1993: Nacionalizmus, nemzetállam, nemzeti középosztály. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 169–176.
- Glatz Ferenc 2001: Regionális történelemszemlélet Közép-Kelet-Európában. Magyarok és szomszédok az államalapítás korában. *Történelmi Szemle* 43. 87–105.
- Györffy György 1958: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzsfőtől az országig I–II. *Századok* 92. 12–87, 565–615.
- Györffy György 1959: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest
- Györffy György 1977: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest, 123–156.
- Hamberger Judit 2001b: A csehek a magyarokról. *Limes* 5. 31–43.
- Hamberger Judit 2004: A szlovákok magyarsággépének alakulása. *Európai tükrök* 3. 78–88.
- Hampel József 1896: *A honfoglalási kor hazai emlékei*. Budapest
- Hampel József 1907: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest
- Hardt, Matthias 2003: 'Schmutz und trägers Hinbrüten bei allen'? Beispiel für den Blick der älteren deutschen Forschung auf slawische ländlich-agrarische Siedlung des Mittelalters. In: Hardt, Matthias – Lübke, Christian – Schorkowitz Dittmar (szerk.): *Inventing the Past in North Central Europe. The National Perception of Early Medieval History and Archaeology*. Frankfurt am Main, 194–210.
- Harhoiu, Radu 1987: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvanien. *Dacia* 31. 119–129.
- Hegedűs József 2003: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest
- Heitel, Radu 1994: Aufgaben der Archaeologie des 12. Jahrhunderts in Siebenbürgen. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde* 37. 79–81.
- Heitel, Radu Robert 1994–1995: Die archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien. *Dacia* 38–39. 389–439.
- Henszlmann Imre 1884: Levél Fejérváry Gáborról In: *Pulszky-album* (Szerk. Nyáry Jenő – Henszlmann Imre – Torma Károly – Havas Sándor) Budapest, 6–11.
- Honti László 2005: Lektorai jelentés Szabó István Mihály „Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók szaktudományi ismeretek nélkül. Válasz Simon Zsoltnak is” című írásáról. *Magyar Tudomány* 112. 1609–1611.
- Horch, Miloslaw 1986: From National Movement to the Fully-formed Nation: the nationbuilding process in Europe. *New Left Review* 198. 3–20.

- Horvát István 1825: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből*. Pest
- Jahn, Wolfgang – Lankes, Christian – Petz, Wolfgang – Brockhoff, Evamaria (szerk.) 2001: *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre – Bajorország és Magyarország 1000 éve*. Augsburg
- Jankovich Miklós 1835: Egy magyar hősnak, – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a 'tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 2. 281–296.
- Jerney János 1851: *Keleti utazása a magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett*. 1844 és 1845. 1–2. Pest
- Jókai Mór 1975: *Cikkek és beszédek* VI. Budapest
- Jones, Siân 1997: *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*. London–New York
- Juhász Gyula é. n.: *A történelem jósága*. Budapest
- Kaiser, Timothy 1995: Archaeology and ideology in southeast Europe. In: Phillip L. Kohl – Clare Fawcett (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 99–119.
- Kaposvári Gyula – Szabó János Győző 1956: A bánhalmi avar sírlet. *Jászkunság* 3. 166–174, 235–242.
- Kerényi Ferenc 2004: Egy sikeres eredetmítosz a XVIII–XIX. század fordulóján. Dugonics András hat művéről. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mitoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírása a Duna-tájon*. Budapest, 303–320.
- Kincses Nagy Éva 1991: A turáni gondolat. In: Kincses Nagy Éva (szerk.): *Őstörténet és nemzettudat 1919–1930*. Szeged, 44–49.
- Kiss, Attila 1973: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10–11. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25. 327–340.
- Kiss Endre 2004: A nemzeti mitológia rekonstrukciójához. In: Hausner Gábor – Kincses Katalin Mária (szerk.): *Mitoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírása a Duna-tájon*. Budapest, 46–66.
- Kiszely István 1996: *A magyarság őstörténete*. Budapest
- Klejn, Lev S. 1997: *Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. Geschichte, Schulen, Protagonisten*. Frankfurt am Main
- Kniezsa István 1938: Magyarország népei a XI. században. In: Serédy Jusztinián (szerk.): *Szent István emlékkönyv* II. Budapest, 367–402.
- Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare 1995: Archaeology in the service of the state: theoretical considerations. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 3–18.
- Kohl, Phillip L. – Tsetskhladze, Gocha R. 1995: Nationalism, politics, and the practice of archaeology in the Caucasus. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 149–174.
- Kolejka, Josef – Štátný, Vladislav 1965: Die cyrillo-metodische und grossmährische Tradition im tschechenischen politischen Geschehen im 19. und 20 Jahrhundert. In: Macurek Josef (szerk.): *Magna Moravia*. Praha, 587–610.
- Komoróczy Géza 1976: *Sumer és magyar?* Budapest

- Koperski, A. – Parczewski, M. 1978: Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30. 213–230.
- Koperski Andrzej 1996: Przemyśl. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglaló magyarság*. Budapest, 439–448.
- Korek József 1988: Pulszky Ferenc, a régész. In: Mravik László (szerk.): *Pulszky Károly in memoriam*. Budapest, 44–46.
- Kovács Ákos 2004: Árpád ünnep, Szent Istvánkor. Egy kultikus emlékhely genealógiája. *Mozgó Világ* 6. 3–47.
- Köpeczi Béla 1993: Franciaországi viták Erdély történetéről. *Magyar Tudomány* 100. 541–548.
- Köváry László 1897: *A millennium lefolyásának története s a millenáris emlékkalkotások*. Budapest
- Kristó Gyula 1983: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. *Szegedi Bölcsész-műhely* '82. 177–190.
- Kristó Gyula 1997: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). *Századok* 131. 234–275.
- Kristó Gyula 2002: *A korai Erdély (895–1324)*. Szeged
- Kučera, Matúš 2000: Slovakia and its historical space. In: Kučera Matúš (szerk.): *Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century*. Bratislava, 7–30.
- Kučera, Rudolf 2001: A csehek és a magyarok a történelem keresztútjain. *Limes* 5. 45–49.
- László Gyula 1944: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest
- László Gyula 1950: Honfoglalás kori régészetünk és a magyar nagycsalád. *Archaeológiai Értesítő* 77. 137–142.
- László Gyula 1955: Hozzászólás In: *A magyar őstörténet kérdései. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vitaülése 1953. december 1.* Budapest, 38–43.
- László Gyula 1972: Fettich Nándor (1900–1971). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24. 299–304.
- László Gyula 1981: *Őstörténetünk. Egy régész gondolatai néppé válásunkról*. Budapest
- László Gyula 2001: Kijevi naplótöredék. In: Balassa Iván – László Emőke (szerk.): *László Gyula 1910–1998. Emlékkönyv*. Budapest, 139–146.
- László Péter 1993: Language, the Constitution and the Past in Hungarian Nationalism. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 193–204.
- Laszlovszky, József – Siklodi, Csilla 1991: Archaeological theory in Hungary since 1960: theories without theoretical archaeology. In: Hodder Ian (szerk.): *Archaeological Theory in Europe. The last three decades*. New York, 272–298.
- Lipták, Lubomír 2000: *Száz évnél hosszabb évszázad*. Pozsony
- Madaras László 1975: A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. *Acta Juvenum. Sectio Historica* 8. 32–54.
- Makkay János 1994: *A magyarság keltezése*. Szolnok
- Makkay János 2005: *Türkmagyarok – Turcoghungarica. Bevezetés a történelmi tévtan tétéleibe*. Budapest
- Mamzer Henryk. 1999: Problem etniczny w archeologii. *Slavia Antiqua* 40. 169–201.
- Marczali Henrik 1895: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Budapest, 1–311.
- Marosi Ernő 1996: A honfoglalás a művészetben. *Magyar Tudomány* 103. 1026–1034.

- T. Mérey Klára 1993: Dunántúl népei a reformkor küszöbén egy hadmérnök szemével. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 129–137.
- Miletić, Nada 1963: Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 155–178.
- Miskolczi Ambrus 2004: *Határjárás a román-magyar közös múltban*. Budapest
- Mócsy András 1986: Dacia római tartomány. In: Köpeczi Béla (főszerk.) Mócsy András-Makkay László (szerk.): *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 46–106.
- Molnár Erik 1949: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig*. Budapest
- Molnár Erik 1954: *A magyar nép őstörténete*. Budapest
- Nagy Géza 1901: Népvándorlaskori turán öltözet. *Archaeologiai Értesítő* 21. 318–323.
- Nagy Géza 1902: Fajunk jövője. *Új Magyar Szemle* 1. 6–39.
- Nagy Iván 1873: *Érdy János emlékezete*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből II. 9.) Budapest
- Nagy Emese 1985: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: Belitska-Scholtz Hedvig (szerk.): *Jankovich Miklós a gyűjtő és mecénás (1772–1846)*. (Művészettörténeti Füzetek 17.) Budapest, 122–153.
- Nemeskürty István 1991: *A bibliai örökség. A magyar küldetésstudat története*. Budapest
- Niederhauser Emil 1995a: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest
- Niederhauser Emil 1995b: „...megosztották az addig egységes szláv területet” A honfoglalás a lengyel, a cseh és a szlovák történeti irodalomban. *Magyar Tudomány* 102. 1404–1415.
- Niederhauser Emil 1996: Honfoglalás és millennium. *Magyar Tudomány* 103. 1011–1017.
- Niederle, Lubor 1890: Die Skelettgräber aus der letzten prähistorischen Zeit in Böhmen. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 20. 102–105.
- Niederle, Lubor 1894: Bemerkungen zu einige Charakteristiken der altslawischen Gräber *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 24. 39–55.
- Niederle, Lubor 1921: *Slovanské starožitnosti. Život starých slovanů. Zaklady kulturních starožitnosti slovanských. B. III.1.* Praha
- Niederle, Lubor 1924: *Slovanské starožitnosti. Původ a počátky slovanů východních. A. IV.* Praha
- Niederle, Lubor 1925: *Slovanské starožitnosti. Život starých slovanů. Zaklady kulturních starožitnosti slovanských. B. III.2.* Praha
- Paikert Alois v. 1917: Der touranische Gedanke. *Turán* 291–301.
- Palacký, František 1836: *Geschichte von Böhmen I. Die Urgeschichte und die Zeit der Herzöge in Böhmen bis zum 1119*. Prag
- Pap Gábor 1999: *Hazatalálás*. Budapest
- Péter László 1988. *Jerney János 1800–1855*. Szeged
- Péteri György 1989. Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez 1945–49. *Századvég* 1–2. 18–35.
- Pič, Josef Ladislav 1908: *Přehled české archaeologie*. Praha
- Ö. Pogány Gábor 1951: Főtitkári jelentés a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat ötnegyedévi működéséről 1949. november – 1951. április. *Archaeologiai Értesítő* 78. 144–147.
- Prohászka Péter 2001: A térképbe írt történelem. *Limes* 5. 7–18.

- Pulszky Ferenc 1878: Néhány magyarországi és ősmagyar leletről. *Archeológiai Értesítő* XII. 223–224.
- Pulszky Ferenc 1891: *A magyar pogány sírleletek.* (Értekezések a történeti tudományok köréből 14. X.) Budapest
- Pusztai János 1977: *Az „ugor-török háború” után.* Budapest
- Raczky Pál 1995: Utószó In: Colin Renfrew: *A civilizáció előtt. A radiokarbon-forradalom és Európa őstörténete.* Budapest, 287–294.
- Rączowski, Włodzimierz 1996: Drang nach Westen? Polish archaeology and national identity. In: Díaz-Andreu, Margarita – Champion Timothy (szerk.) *Nationalism and archaeology in Europe.* London, 189–217.
- Ратобыльская А. В. 2001: Венгерский туранизм. *Славяне и их соседи Славяне и кочевой мир* 10. 219–227.
- Rátz Kálmán 1941: *A pánszlávizmus története.* Budapest
- Renfrew Colin 1996: Prehistory and the identity of Europe, or don't let's be beastly to the Hungarians. In: Graves-Brown Paul – Jones, Siân–Gamble Clive (szerk.): *Cultural identity and Archaeology. The Construction of European Communities.* London–New York, 125–137.
- Rédei Károly 1998: *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája.* Budapest
- Révész László 2002: A Honfoglalás kori gyűjtemény. In: Pintér János (szerk.): *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei.* Budapest, 101–121.
- Ring Éva 2004: *Államnemzet és kultúrnemzet válaszüttján.* Budapest
- Romsics Ignác 1998: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században.* Budapest
- Róna-Tas András 1995: *A magyarság korai története.* Szeged
- Róna-Tas András 2001: Hol volt Kuvrat Bulgáriája? In: Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs (szerk.): *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* Budapest, 67–87.
- Rozsnyói Ágnes 1993: Egy történész – tévúton – zsákutcában. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink közt Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Budapest, 339–342.
- Schnapp, Alain. 1996: French archaeology between national identity and cultural identity. In: Díaz-Andreu, Margarita – Champion Timothy (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe.* London, 48–67.
- Schramm, Gottfried 1997: *Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához.* Debrecen
- Shepard Jonathan 2002: Byzantium's eastern frontier in the 10th and 11th centuries. In: Abulfida, David – Berend, Nora (szerk.): *Medieval frontiers: Concepts and Practise.* London, 80–104.
- Sheratt, Andrew 1997–1998: Gordon Childe: right or wrong? *Archaeologia Polonia* 35–36. 363–378.
- Shnirelman, Victor A. 1995: From internationalism to nationalism: forgotten pages of Soviet archaeology in the 1930s and 1940s. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology.* Cambridge, 120–138.
- Shnirelman, Victor A. 1996: The faces of nationalist archaeology in Russia. In: Díaz-Andreu, Margarita –Champion Timothy (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe.* London, 218–239.

- Simon Zsolt 2005a: *Iam proximus ardet Ucalegon*. *Magyar Tudomány* 112. 1152–1157.
- Simon Zsolt 2005b: Válasz Szabó István Mihálynak. *Magyar Tudomány* 112. 1612.
- Slapšak, Božidar – Novaković, Predrag. 1996: Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia. In: Díaz-Andreu, Margarita – Champion Timothy (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London, 256–293.
- Smith Anthony D. 1989: *The Origin of Nations*. *Ethnic and Racial Studies* 12. 340–367.
- Stephenson, Paul 2000: *Byzantium's Balkan frontier. A Political Study of the northern Balkan, 900–1204*. Cambridge
- Suppan, Arnold 1993: *Cuius regio eius natio*. Nationale Abgrenzung und Ausgrenzung in Ostmitteleuropa. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 355–367.
- Szabó János Győző 1960: Az egri vár története. I. Eger a honfoglalás korában. *Az Egri Vár Híradója* 1. 12–17.
- Szabó István Mihály 2004a: Őskori európai eredetű-e a magyar nép? *História* (26.) 8. 34.
- Szabó István Mihály 2004b: *A magyar nép eredete. Az uráli népek eurázsiai-amerikai őstörténete*. Budapest
- Szabó István Mihály 2005: Magyar őstörténettudomány: kritikai ambíciók szaktudományi alapismertek nélkül. Válasz Simon Zsoltnak is. *Magyar Tudomány* 112. 1594–1603.
- Szabolcs Ottó 1995: „és helyet harcoltak ki maguknak a nagy magyar Alföldön” Külföldi tankönyvek a magyar honfoglalásról és államalapításról. *Magyar Tudomány* 102. 1499–1511.
- Szarka László 1991: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában (Adalékok a dualizmus kori asszimiláció természetrajzához) In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Budapest, 35–46.
- Szegedy-Maszák Mihály 1986: A nemzetjellelem fogalmáról – The Idea of National Character: A Romantic Heritage. In: *Hungaro-Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, 145–156.
- Szekfű Gyula (szerk.) 1939: *Mi a magyar?* Budapest
- Szerelmey Miklós 1847: *Magyar hajdan és jelen*. Buda
- Szilágyi István 2001: Szlovén sztereotípiák a magyarokról. *Limes* 6. 39–56.
- Szilágyi János György 2005: Tudomány és/vagy „tudomány”. *Élet és Irodalom* (49.) 37. 11.
- Szőke Béla 1954a: Le cimetiére de Kérpusztá (XIe siècle). Résultats archéologiques des fouilles. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 3. 281–300.
- Szőke Béla 1954b: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. *Archaeológiai Értesítő* 81. 119–137.
- Szőke Béla 1959: A bjelobrdoi kultúráról. *Archaeológiai Értesítő* 86. 32–47.
- Szőke Béla 1962: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Budapest
- Szőke Béla Miklós 1994: A népvándorlaskor és a korai középkor története Nagykanizsán és környékén. In: Béli József – Rózsa Miklós – Rózsáné-Lendvai Anna (szerk.): *Nagykanizsa, városi monográfia I*. Nagykanizsa, 145–214.
- Szőke Béla Miklós 2004: A határ fogalmának változásai a korai középkorban (adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez) *Zalai Múzeum* 13. 177–192.
- Tagányi Károly 1913: Gyepű és gyepűelve. *Magyar Nyelv* 9. 97–104.

- Takács Miklós 1991: A Kárpát-medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985. 2. 503–529.
- Takács Miklós 2004: A balkáni vlachok kutatásának régészeti vetülete. In: Horváth László – Laczkó Krisztina – Mayer Gyula – Takács László (szerk.): *ΓΕΝΕΣΙΑ Τανυλμάνυοκ Βολλόκ Ιάνοσ εμλέκére*. Budapest, 239–269.
- Thaly Kálmán 1898: *Az ezredévi országos hét emlékoszlop története*. Pozsony
- Trigger, G. Bruce 1995: Romanticism, nationalism, and archaeology. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 263–279.
- Tringham, Ruth 1974: The Concept of „Civilization” in European Archaeology. In: Sabloff, Jeremy A. – Lamberg-Karlovsky, C. C. (szerk.): *The Rise and Fall of Civilization*. California, 470–485.
- Tringli István 1995: „Bécs és a magyarok együtt léptek be a történelembe” A magyar honfoglalás az osztrák történetírásban. *Magyar Tudomány* 102. 1433–1448.
- Váczy Péter 1958: A korai magyar történelem néhány kérdéséről. *Századok* 92. 265–345.
- Vajda László 1949: A néprajztudomány kultúrtörténeti iránya és a »bécsi iskola«. *Ethnografia* 60. 45–70.
- Vaszary Kolos 1895: Bevezetés. In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság megalapításáig*. Budapest, 9–15.
- Vékony Gábor 1983: A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Budapest, 215–236.
- Vékony Gábor 1989: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest
- Vékony Gábor 1995: „...alapított most Swatopluk oly birodalmat” Viták a morva fejedelemség történetéről. *Magyar Tudomány* 102. 1454–1461.
- Vékony Gábor 2002: *Magyar őstörténet – magyar honfoglalás*. Budapest
- Walies, Bernard – Zoll, Amy L. 1995: Civilisation, barbarism, and nationalism in European archaeology. In: Kohl, Phillip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 21–38.
- Werbőczy István 1990: *Hármaskönyv*. Budapest
- Wieczorek, Alfred – Hinz, Hans-Martin (szerk.) 2000: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Handbuch zur Ausstellung 1–2. Stuttgart
- Zsirai Miklós 1943: Őstörténeti csodabogarak. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest, 266–289.